

*Романенко Л. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного університету*

ХУДОЖНЯ ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ КОЗАКА-ХАРАКТЕРНИКА В ТРИЛОГІЇ ВОЛОДИМИРА РУТКІВСЬКОГО «ДЖУРИ»

Анотація. Стаття визначає особливості відтворення образу козака з надзвичайними можливостями, якого в народі називали характерником, на матеріалі трилогії сучасного українського письменника В. Рутківського. Метою роботи є аналіз поетикальних засобів змалювання народних героїв з урахуванням специфіки літературного та фольклорного світосприйняття.

Ключові слова: історичний роман, трилогія, поетика, художній текст, образ, традиція, сучасна література, фольклор, історіографія, характерник.

Постановка проблеми. Традиційним для сприйняття історичного минулого стає отождолення його з образом козака – хороброго лідера, високодуховної й матеріально незалежної людини, котра керує своїми емоціями, розумом і волею, морально, духовно й фізично готує себе до оборони рідної землі та сім'ї, дбає про єдність козацтва й українців усього світу. Такий образ зберігається й у сучасному літературному трактуванні.

Отже, актуальність дослідження зумовлена всезростаючим інтересом до одного з найяскравіших феноменів вітчизняної історії – українського козацтва, зокрема характерництва, художня інтерпретація якого в українській літературі ХХІ ст. ще не достатньо вивчена.

Мета статті полягає в здійсненні глибокого аналізу художньої інтерпретації характерництва в історичних романах Володимира Рутківського, визначенні особливостей художнього моделювання постатей козаків-характерників.

Виклад основного матеріалу дослідження. За поширеним трактуванням, яке можна знайти в художніх творах, засобах масової інформації, текстах народної словесності, навіть комп'ютерних іграх, характерник – це запорозький козак, людина-легенда, котра займалася ворожінням, лікуванням поранених козаків і звинувачена офіційною церквою в чорнокнижництві. Але таке ставлення не стало перепорою до розвитку характерництва як такого, до того ж на Січі це були поважні люди, до яких зверталися не тільки за медичною допомогою, а й порадою. Міфологізований образ козака-характерника формується на основі літературних джерел, історичних свідчень очевидців, народних легенд і переказів. Його наділяють багатьма містичними, а часом навіть фантастичними рисами (володіння магією, бачення майбутнього, уміння впливати на свідомість, лікування смертельних ран (у деяких випадках навіть оживлення мертвих) тощо). Уміли характерники й керувати погодою – розганяти хмари або накликати дощ. Ураховуючи всі ці уміння, людська свідомість відмовлялася вірити у звичайність таких людей, а отже, природною є віра в те, що характерник був майже не вразливим і вбити його могли тільки срібною кулею. Через це більшість відомих козаків уважалася характерниками (Дмитро Байда-Вишневецький, Іван Підкова, Самійло Кішка, Северин Наливайко, Петро Сагайдачний, Максим Кривоніс, Дмитро Нечай, Іван Сірко).

Усі ці свідчення фіксуються в народних текстах, проте, як відомо, активізація збирання фольклору припадає на ХІХ ст., а тому до літературного ужитку ця інформація потрапляє тільки за сприяння фольклористів і етнографів. Так, Д. Яворницький пише «Історію запорозьких козаків» (1892), а українські автори, користуючись народною творчістю, побіжно згадують їх уже у власних художніх текстах (Т. Шевченко, Є. Гребінка, П. Куліш та ін.). Сучасний автор Тарас Каляндрук у розвідці «Темніці бойових мистецтв України» знайомить з історією й розвитком духовності та культури козацьких характерників, уважаючи, що головним призначенням характерників було збереження душі українського народу. Автор описує українські бойові мистецтва, якими володіли козацькі характерники, історію, філософію і психологію українського бойового лицарського духу. Дослідженням характерництва в контексті історії запорозького козацтва займалися, зокрема, М. Грушевський, В. Щербак, В. Голобуцький.

Якщо це явище було настільки цікавим для істориків, тому не дивно, що до нього знову повернулися й сучасні автори. Цей інтерес має кілька причин: Україна, отримавши свою незалежність після вікового гноблення, повинна повернутися до свого коріння, довести свою ідентичність і свідомо виховувати на славних прикладах підрастаюче покоління. Одним із активних пропагандистів славного історичного минулого нашої країни став сучасний письменник – Володимир Рутківський. Його шлях до визнання був довгим, але в царині підліткової сучасної української історичної літератури, на нашу думку, йому немає рівних. Здобувши визнання в поважному віці, письменник довів, що його майстерність і життєвий досвід тільки допомагають спілкуватися із молоддю. Проживши нелегке життя (зважаючи на умови творчого зростання в часи Радянського Союзу), автор засвідчив, що він є справжнім українським автором, патріотом, який прагне поділитися своїми знаннями із підрастаючим поколінням. Його трилогія «Джури» визнана однією з найкращих, проте історичну основу також мають і романи «Сторожова застава» (уперше в українській літературі наголосив, що знамениті богатирі Ілля Муромець, Добриня Никитич та Олешко Попович, у супереч усталеній думці, належать не так Росії, як Києву та Переяславу, а значить, сучасним українцям), і діалогія «Сині Води» (автор розкопав в історичних документах маловідомий факт, що першу поразку монголо-татари отримали не на Куликовому полі, а в самому серці України – на 18 років раніше канонізованого святкування. Битва об'єднаного литовсько-українського війська була, по суті, звільненням тогочасної України від ненависного іга). Такий вибір тематики зумовлений молодечим прагненням стати археологом, але доля визначає для нього інший життєвий шлях – роботу за іншим фахом (на заводі, потім у журналістській сфері), і через певний час повернення до справи життя – заняття літературою. Спробувавши себе в поезії, він остаточно зупиняється на прозі, до того ж дитячий. Думка В. Рутківського про те, що дитячі твори повинні триматися на

двох китах – фольклорі та історії [1], є актуальною стосовно трилогії «Джури».

Із характерниками читач знайомиться вже в першій частині трилогії – «Джури козака Швайки», і, на нашу думку, саме тут дається вичерпна інформація про основи навчання й удосконалення вмінь і навичок, якими повинні володіти обрані козаки. У книзі Г. Фудими «Практична магія стародавніх слов'ян» описуються прийоми та методи козаків-характерників. Військова магія – знання, що допомагали перемогти супротивника. Запорозька Січ відіграла прогресивну роль в історії українського народу. Але дослідники ще й досі не з'ясували всіх питань і загадкових явищ, фактів із життя, побуту й історії запорожців.

Що означає назва «характерники»? «Характерництво» йшло від сильного характеру, переконаний Г. Фудим, від міцної волі, коли сила її гори могла зрушити. Це магічна сила від народження. Характерники могли годинами знаходитись під водою, не замерзали під снігом, у хуртовину, у лицарському двобої, не маючи ніякої зброї голими руками йшли проти шабель, проти пістоль. Їх нічого не брало, вони проходили крізь стіни. Характерництво йшло від Київської Русі, уважає Григорій Фудим, згадайте, характерником називали Вольгу, у билині розповідається, як він міг перекинутись на хорта, орлом літати [2]. Характерник народжувався один на сотню, а може, й на тисячі майбутніх воїнів. Він чув степ і в ньому коней за два дні до їхнього приходу, він чув ворогів і відгадував їхні плани, він чув річку, кожну травинку в степу. Ця людина могла бачити й чути те, чого не бачили й не чули інші. Це був не тільки маг від природи, а навіть трошки вище – людина, яка з'єднувалася з природою. Керований він був матінкою-Землею, тією, де народився. Запорозькі козаки-характерники володіли не тільки військовою магією, вона була наявна в них в приготуванні страв, у лікуванні хвороб і загоюванні ран. В. Голобуцький уважає, що характерники були «замовлені від кулі й шаблі». Свій початок козаки-характерники ведуть ще від давньоукраїнських язичницьких волхвів (вішунів, чародіїв). А В. Шевчук пише про волхвів так: «Вони, уважалося, знали таємну силу речей, явищ і володіли своєю, виробленою в століттях, наукою і прийомами, за допомогою яких цю віру вселяли в маси. Вони займалися пророцтвом, тобто віщували про майбутнє, через що й називали їх віщунами». Переслідувані князями волхви після хрещення Русі об'єднувалися в таємні гуртки і, живучи далеко від великих поселень, учили бойового мистецтва молодих воїнів. Не всі характерники прийняли християнство, життєву енергію вони черпали із природи, свідченням цього є те, на думку Г. Фудими, що «їх ніколи не ховали попи, а ховали їх запорожці по-своєму» [2]. У легендах містяться факти специфічного поховання характерників, коли забивали в груди кілок, щоб вони по смерті не вставали, а тоді засипали землею. Однак найпоширенішим похованням характерників було поховання лицем донизу. На переконання С. Бессонової, так ховали «небезпечних людей-чаклунів, тобто осіб, чие посмертне відродження було небажаним. Для того їх обертали обличчям униз, щоб сонце не торкнулось їх своїм животворним промінням» [2]. Одне з таких поховань козака-характерника, як повідомляє П. Лаврів, було розкопано в 1936 р. біля с. Архангельськ Ясинуватського району Донецької області [2].

Специфічним були й навчання молодих воїнів. Характерник насамперед мав показати свої особливі уміння, такі, що нададуть йому можливість опанувати ці таємні знання. Звичайна людина доступу до цього знання не мала. До того ж А. Труш у статті «Воспитание казака-характерника» зауважує, що майбутній характерник повинен мати професійну спадковість, і сила пере-

дається йому від семи поколінь (а знати треба було своїх предків до дев'ятого коліна). Підготовка воїна-характерника починалася з його ритуального зачаття, де враховувався сприятливий час, місце («місце сили»), кохання між батьками тощо. І хоча цих вимог у романі «Джури козака Швайки» автор не враховував і не давав їх детальний опис, але матір Санька відчувала, що її син не такий як усі, і призначення його бути не простим хліборобом.

Після народження на третій день хлопчик отримував ім'я, і починалося його виховання в любові й повазі до богів і предків: у 3–7 років відбувалося долучення до віри предків за допомогою спеціальних ігор, які змінювали структуру мозку, тому в 4–6 років хлопчиків навчали мистецтва сприймати інформацію у змінених станах свідомості. Недотримання визначених термінів інформаційного виховання унеможливило формування таких здібностей або навчання затягувалося на десятиліття [3].

Так, у трилогії «Джури» робиться акцент на тому, що хлопчики (головні герої) уже від природи мали певні здібності, які треба було розвинути. У Санька були неабиякі таланти: він умів наслати ману, загипнотизувати ворога, передбачав майбутнє, а Грицик показав себе як талановитий козак-воїн, чудовий стратег і відчайдух. Тому Санька було віддано на виховання до волхва діда Кудьми, який навчав його керувати своїми уміннями, таємницям козацької медицини, а Грицик знаходився поряд зі Швайкою, брав участь у боротьбі із кримчаками, які весь час здійснювали напади на українські села. Духовний наставник навчав учня тих знань, які він отримав від свого вчителя. Навчання тривало довго: «День за днем, переймаючи знання сивочолих характерників, юнак відкривав для себе незнані таємниці буття... Важкі випробування змінювалися ще важчими. Його навчали ловити тінь – «відкривати у собі приховану швидкість», вчили однаково вправно керувати і лівою рукою, «бо ж ворог не вибирає сторони нападу», наказували рухатися босоніж по гострому камінню – «хто вловлює ритм руху, той ні разу не пораниться», давали поради, як втихомирювати небесні стихії та скеровувати силу блискавиці – «небесний вогонь може бути помічним, якщо ти впокориш його», будили серед ночі до пластунських вправ – «ніч має слугувати тобі у всьому». Вчили характерники й незвіданих простими смертними знань... Умів переходити простір і час. Стрімкіше вітру сягав височини неба» [4, с. 135–136]. Його обов'язки були вироблені протягом багатьох років пізнання навколишнього світу. Часто вони були лікарями, надавали швидку допомогу на полі бою і брали участь у подальшому процесі лікування. Щоб вилікувати пораненого в бою, характерники спочатку звільняли його від душ убитих, і робили вони це за допомогою особливих ритуалів. У силу свого характеру Санько більше тяжів до лікування й пророкування, а тому часто заздрило Грицику, який часто знаходився в гущі подій разом із козаками-розвідниками. Однак його здібності мали більшу вагу, його боялися вороги, бо він міг читати думки, а отже, ворожий задум не міг бути непоміченим («Джури і підводний човен»). Дід Кудьма передав Санькові найдавніші вміння характерників.

Одним із найважливіших способів тренування був сон, під час якого підвищувалася чутливість мозку й рецепторів до сприйняття зовнішньої та внутрішньої інформації. Оскільки у фізіологічних механізмах визначається пасивна й активна фази сну, то можна говорити про такі стадії, як гіпноз і «Хара», який не уповільнює розумову діяльність, а активізує більшість психофізіологічних механізмів. У такому стані характерник міг бачити майбутнє або впливати на своїх ворогів силою думки. Часто в такому стані Санькові приходили різні видива: «Дід Кудьма казав, що це – видиво з майбутнього. Та Санько уже й сам не раз переконувався

в цьому. Переконався – і жалів тих, хто народиться на цей світ пізніше: чого тільки їм не доведеться зазнати!» [5, с. 29].

У військовому мистецтві козаків-характерників поєднувалися знання багатьох народів. Як зазначає Г. Фудим, «адже серед запорожців були представники двадцяти націй», а тому відбувався своєрідний обмін досвідом. Усе це дійшло до наших днів у вигляді бойових танців – гопака, метелиці, козачка. Тому деякі дослідники елементи бойового мистецтва характерників порівнювали, зокрема, із японським і китайським. На думку І. Лебедева, характерник поєднує в собі не тільки фізичну, а й психічну підготовку наших предків-воїнів.

Козак Швайка, до якого прибиваються Санько та Грицько, належить до особливої когорти характерників – це розвідники, яких у козацькому середовищі називали пластунами. На Запоріжжі було створено навіть окремий Пластунський курінь. Про таких козаків писав А. Чайковський: «Хто меткий та хитрий, вміє собі поради, дістає від товариства прикметник характерника, якогось надчоловіка, котрого куля не бере і котрий самого чортяку вміє окульбачити і заставити собі служити» [6]. На розвідників завжди покладалася велика відповідальність, бо саме від їхніх умінь залежало життя інших воїнів. У трилогії, зокрема, показується вміння розвідника маскуватися, наганяти ману на ворога й уникати пасток навіть у безвихідних ситуаціях.

Ці уміння молодий характерник обов'язково мав показати на своєрідному екзамені, крім занурення у свідомість і демонстрацію володіння гіпнозом, він мав показати своє вміння вщупання майбутнього, розв'язання різних складних завдань, а також практичні вміння: утекти від переслідувачів, сховатися в лісі або високій траві, пройти через сторожові заслони до священного дуба й доторкнутися до нього. Тільки тоді він міг себе вважати справжнім козаком-характерником. Герої трилогії, як правило, склали цей екзамен безпосередньо під час бойових дій і вчилися на своїх помилках, потрапляючи в полон і тікаючи з нього, але завжди виявляючи неабияку кмітливість.

Найкращими друзями для козаків-характерників були вовки, які рятували їх у випадках небезпеки в степу або передавали звістку від свого господаря-вивідника козакам. Тому не дивно, що козаків-характерників отожднювали із вовками. Образи воїна-звіра (вовка, пса) належать до провідних. У культурі індоєвропейських народів набув поширення образ пса-вовка (покровитель чоловічої громади, бог-воїн). На території сучасної України культ вовка був відомий ще з III тис. до н. е. На кам'яних стелах було зображено воїна із собакою (вовком). Тому у трилогії не раз згадується вовк-друг або сам козак отожднюється із вовком (вовкулакою): «... ординці казали, буцімто Швайка – вовкулака, і навіть удень може перекинутися на вовка. Правда це чи ні, Тишкевич не знав, а от що вовки йому вірно служать – у цьому він встиг переконатися на власній шкурі» [4, с. 179]. Або давався опис вовка: «... присульські [вовки. – Л. Р.]... Удвічі більші за звичайного вовка. Не вовк, а справжній тобі ведмідь! А що вже кровожерливі, а що живучі! – ... – Їх навіть осикові кілки не беруть. А ще, на відміну від звичайних вовкулак, вони можуть перевтілюватися не в хашах, а в усіх на очах» [7, с. 25].

Проїшовши школу характерників у наймудріших козаків і волхвів, молоді козаки з особливими здібностями набували в битвах військового досвіду. Вони ставали невразливими – їх не брали ні куля, ні шабля. Вони були найкращими воїнами.

Висновки. Трилогія В. Рутківського «Джури» розповідає про той період в історії України, коли татари-степовики здійснювали регулярні напади на наші землі для поповнення свого ясиру,

і це чи не найяскравіший період для того, щоб показати справжню силу людського духу й відданість рідній землі та розпочатий справі. Офіційна історіографія категорично відкидала існування козаків із надлюдськими можливостями, проте в народній творчості зберігається значний масив текстів про характерників. Це можуть бути як збірні образи героїв, так і індивідуалізовані, імена яких відомі також історикам. Гіперболізація зовнішніх рис і сили є традиційною для фольклору, проте характерникам відводиться окрема роль – вони є втіленням мужності, сили, прагнення волі й немирушності українського народу. Отож не дивно, що Володимир Рутківський у центрі свого твору ставить саме цей образ. Його герої проходять усі етапи виховання справжнього характерника. І оскільки трилогія розрахована на дитячу читацьку аудиторію, то виконує не тільки інформативну й розважальну функцію, а й має виховати справжнього патріота України. Робота в цьому напрямі безупинно повинна тривати, зокрема, і засобами мистецтва слова.

Література:

1. Гаврош О. Характерник літературного степу / О. Гаврош [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litakcent.com/2011/02/02/harakternyk-literaturnoho-stepu/>.
2. Фудим Г. Практична магія стародавніх слов'ян / Г. Фудим [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nauch.com.ua/geografiya/50137/index.htm>.
3. Труш (Велимудр) А.Н. Воспитание казака-характерника / А.Н. (Велимудр) Труш [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://бесконтактный-бой.com/>.
4. Рутківський В. Джури козака Швайки : [історична трилогія для дітей] / В. Рутківський. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009. – Кн. 1. – 2009. – 432 с.
5. Рутківський В. Джури-характерники : [історична трилогія для дітей] / В. Рутківський. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009. – Кн. 2. – 2009. 448 с.
6. Козаки-характерники (II стаття) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.about-ukraine.com/index.php?text=10>.
7. Рутківський В. Джури і підводний човен / В. Рутківський. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010. – Кн. 3. – 2010. – 400 с.

Романенко Л. В. Художественная трансформация образа казака-характерника в трилогии Владимира Рутковского «Джуры»

Аннотація. Стаття определяє особливості зображення образу казака со сверхчеловеческими возможностями, которого в народе называли характерником, на материале трилогии современного украинского писателя В. Рутковского. Целью работы является анализ поэтических способов изображения народных героев с учетом особенностей литературного и фольклорного мировосприятия.

Ключевые слова: исторический роман, трилогия, поэтика, художественный текст, образ, традиция, современная литература, фольклор, историография, характерник.

Romanenko L. Artistic transformation of Cossack-characternik's image in the trilogy by Volodimir Rutkivskiy "Jura"

Summary. The article defines the peculiarities of the playback of image of a Cossack with extraordinary capabilities, which is popularly called harakternik, on the material of a trilogy of contemporary Ukrainian writer V. Rutkivskiy. The aim of this work is the analysis of poetical means of images of national heroes specific to literary and cultural worldview.

Key words: historical novel, trilogy, poetics, literary text, image, tradition, contemporary literature, folklore, historiography, haracternik.